

LESZEK MOSZYŃSKI

STAROPOLSKI CASARZ – ARCHAIZM CZY NEOLOGIZM

Brak przegłosu *ě ⇒ a w wyrazie *cesarz* od dawna zwracał uwagę językoznawców polonistów. Jan Łoś¹ tłumaczył to późnym zapożyczeniem wyrazu, co bliżej rozwinął Zdzisław Stieber², Halina Koneczna³ dopuszcza wpływ obcy, ale nie precyzuje jaki. W grę wchodziłby chyba tylko czeski, ale wcale to nie wynika z pracy Janusza Siatkowskiego zajmującego stanowisko bardzo ostrożnie⁴.

Przyjmuje się na ogół, że jest to prsl. pożyczka z gockiego *kaisar*⁵, „na którą nawarstwiły się nowsze zapożyczenia romańskie”⁶. To mogłoby tłumaczyć brak przegłosu w polszczyźnie (*cesarz* wobec scs. *česář*) oraz brak postaci ikawskiej i jekawskiej w serb.-chorw. (wg Skoka potwierdzona jest tylko postać *česar*, brak **cisar* i **cjesar*⁷).

Słownik polszczyzny XVI wieku ujawnił niedawno nie znany przedtem fakt istnienia w tekstach staropolskich postaci *casarz*⁸. W bogatym materiale leksykalnym XVI w. są to jednak zapisy wyjątkowe: *cesarz* : *casarz* = 3928 : 1, *cesarski* : *casarski* = 733 : 1, poza tym stale *cesarstwo* (234 r.), *cesarzow* (8 r.),

¹ *Gramatyka polska*. Cz. 1. *Głosownia historyczna*. Lwów-Warszawa-Kraków 1922 s. 38.

² *A Historical Phonology of the Polish Language*. Heidelberg 1973 s. 36.

³ *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*. Warszawa 1965 s. 52.

⁴ *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*. Cz. 2. Wrocław-Warszawa-Kraków 1970 s. 65 i 88.

⁵ Por. np. F. Sławański. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1. Kraków 1952 s. 56; *Słownik prastowiański*. T. 2. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976 s. 82 n.; P. Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. 1. Zagreb 1971 s. 258 n.; M. Vasmer. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. 3. Bd. Heidelberg 1958 s. 283; nie uznał tego wyrazu za pożyczkę prasłowiańską O. Trubaczow, o czym świadczy *Этимологический словарь славянских языков, Праславянский лексический фонд* pod red. O. H. Трубачева, 3, Москва 1976, w którym brak hasła **česář* (s. 188).

⁶ *Słownik prastowiański* s. 82 n.

⁷ Skok, jw.

⁸ T. 3. Wrocław-Warszawa-Kraków 1968 s. 162 i 169.

cesarzowa (71 r.) i *cesarzowna* (2 r.), ogółem 4976 zapisów z *-e-* i tylko 2 z *-a-*. Wszystkie zapisy sprzed XVI w. mają *-e-*⁹.

Nasuwa się więc zasadnicze pytanie, jak ocenić ten fakt: jako błąd, archaizm czy neologizm.

Wyraźne semantyczne nacechowanie zapisów z *-a-* pozwala wykluczyć możliwość pierwszą. Oba zapisy odnoszą się do władcy tureckiego, przy czym szerszy kontekst ze słownika Mączyńskiego (1564 r.) wykazuje opozycję semantyczną: Imperator, imperatoris, *Hetman/ zwierzchny pan*. Imperator Romanus, *Cesarz Rzymski*. Imperator Turcarum, *Casarz Turecki*. Imperatores dicuntur omnes, *Którzy kolwiek yąką zwierzchność nad kim mająą*. 280c3-11. Nieco wcześniej zapisany został przymiotnik *casarski* w *Libri Legationum*, rękopisie z początku XVI w., konkretnie w opisie poselstwa do cesarza tureckiego z r. 1539. Zwraca uwagę fakt, że normalnie używana jest postać *cesarski* (w całym rękopisie aż 114 r.), ale w zdaniu adresowanym bezpośrednio do sułtana (relatio recta) – postać z *-a-*. Oto szerszy cytat: Prothkyem gdy przyedyess na dwor Cefzarza Thvreczskiego bandzyess zandal slyszenyia kv powiedzenyv poszelszthwa y rofkazanya nasszego, kthore od nass Czeszarzowy yego milosczy ponyeszyses agdy bandziesz myal slyszenyae abo przed oblicznosczyą Cefzarzką abo przed Bassfhamy vedlye obyczaya na swyklem myesczv abo gdye bandzie volya Cefarska Pothem powyess themy slowy. Pan moy Crol Polski, przyaczel y szanszyad V. *Caszarskeyey milosczy*, kaszal posdrovyenyae przyaczielskie abraczskye powiedziecz. LibLeg 7/31¹⁰.

Jest rzeczą oczywistą, że w obu wypadkach postać z *-a-* użyta została celowo.

Rozważmy teraz, czy jest to archaizm, ślad lechickiego przegłosu **česarǫ* ⇒ *casarz*. Interpretacja taka wymaga udowodnienia, że niezależnie od wpływów późniejszych bądź to czeskich (**ciesar'*)¹¹, bądź to średniowiecznych łacińskich (*caesar*, *caesarius*)¹² istniała u nas, podobnie jak w scs., postać **česarǫ*.

Analiza porównawcza zakresu znaczeniowego pokazuje, że scs. *česarǫ* i pol. *cesarz* to dwa różne wyrazy. Już z pobieżnej lektury tekstów scs. i polskich widać, że scs. *česarǫ* odpowiada pol. *król*. Że to nie przypadek, świadczą przytoczone poniżej próbki równoległych fragmentów wszystkich języków słowiańskich. Pożyteczny też będzie materiał porównawczy gocki i niemiecki.

⁹ Zob. *Słownik staropolski*. T. 1. Warszawa 1953-1955 s. 219-221.

¹⁰ Rozszerzony kontekst z *Mącz* cytuję z wydania: R. Olesch. *Ioannis Mączyński, Lexicon Latino-Polonicum*. Köln-Wien 1973. Rozszerzony kontekst z *LibLeg* zawdzięczam uprzejmości Pracowni Słownika polszczyzny XVI wieku IBL w Toruniu.

¹¹ Por. Stieber, jw.

¹² Por. *Słownik prastowiański* s. 82 n.

Mt 22,21: gr.¹³ ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ; łac. *Reddite ergo quae sunt Caesaris Caesari, et quae sunt Dei Deo*; gos.¹⁴ brak tekstu, ale Łk 20, 25: *us-nu-gibiř po kaisaris kaisara jah po gudis guda*; niem.¹⁵ *so gebt dem keyser/ was des keyfers ist, und gotte/ was gotis ist*; scs.¹⁶ *vъzdadite ubo kesareva kesarevi i bzĭe bgvi*; cerk.-bułg.¹⁷ *kesarevaa kesarevi*; cerk.-serb.¹⁸ *kesarevi kesareva/kesareva kesarevi*; cerk.-chorw.¹⁹ *kesareva kesaru (1), kesarova kesaru (2)*; cerk.-rus.²⁰ *kesareva kesarevi*; bułg.²¹ *Кесарево то на Кесаря (1), Кесаревитѣ на Кесаря (2)*; mac.²² *царевото на царот*; serb.²³ *ћесарево ћесару*; chorw.²⁴ *caru carevo*; słown.²⁵ *Cejsarju, kar je Cejsarjevu*; głuż.²⁶ *kejżorej, štoż je kejżorowe*; dłuż.²⁷ *temu Keyfchorowu, to zcořch tego Keyfchora ie (1), tomu Kejżoroju, zoż Kejżorowe (2)*; cz.²⁸ *co jest císařova, císaři*; słowc.²⁹ *čo je císařovo, císařovi*; pol.³⁰ *Cesarzowi co iest*

¹³ Tekst grecki i łaciński według wydania: *Novum Testamentum Graece et Latine*. Ed. A. Merk SJ. Romae 1964.

¹⁴ W. Streitberg. *Die Gotische Bibel*. Heidelberg 1908.

¹⁵ *Das Neue Testament Deutsch, Vuittemberg (1522)*. Neuausgabe der Wittenberger Septembibel vom Jahre 1522. Berlin 1918.

¹⁶ V. Jagić. *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus*. Berolini MDCCCLXXXIII. Stosuje uproszczoną transliterację wszystkich cytatów cerk.-słow., ze względów technicznych pomijam też pisany nad wyrazem znak skrótowy (tytułę).

¹⁷ Л. Живкова. *Четвороевангелието на цар Иван Александър*. София 1980.

¹⁸ J. Врана. *Вуканово еванђеље*. Београд 1967.

¹⁹ J. Врана. *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*. Beograd 1975 – (1); *Misal po zakonu rimskog dvora*. Prvotisak: godine 1483. Pretisak: Zagreb 1971. – (2).

²⁰ Tzw. *Biblia Ostrogska* Egz. BUW 28.20.2.790 bez karty tytułowej (*Biblia siręč knihy Vetchago i Novago Zavęta po jazyku sloven'sku* [Ostróg] 1581).

²¹ *Новый Заветъ Господа нашего Исуса Христа* новопреведенный отъ славенскаго на болгарскій языкъ отъ [...] П. П. Рыльца. Въ Лондонѣ 1859 – (1); *Новият заветъ на нашия господъ Исусъ Христосъ и псалмитѣ*. София 1938 – (2).

²² *Нови Завет на нашиот Господ Исус Христос*. Скопје [1967].

²³ *Нови Заветъ господа нашега Исуса Христа*, превео Вук Стеф. Караџић, у Бечу 1847, przedruk Београд 1969.

²⁴ *Biblija. Stari i novi zavjet*. Zagreb 1969.

²⁵ *Biblia, tv ie, vse svetv pismv, stariga inu Noviga Testamenta, slovenski, tolmazhena, Źkusi Ivria Dalmatina*. Wittemberg MDLXXXIII. Przedruk fototypiczny Ljubljana 1968.

²⁶ *Nowy Zakon*. Do hornjoserbsčiny po rjedze Vulgaty přeložiŹtaj Jurij Łušcanski a Michal Hórník. Budyšin 1896.

²⁷ H. Schuster - Šewc. *Das niedersorbische Testament des Miklawuř Jakubica 1548*. Berlin 1967 – (1); *Nowy Testament naschogo Knęsa Iesom Kristusza*, do szerskeje ręzy pschestawjony wot G. Fabriziusza, nęgajschego huschego farařa a promshta Chořchebusu. Barlińu 1860 – (2).

²⁸ *Bibli svatá aneb vsecka svatá písmata starého i nového zákona*. V Praze 1887.

²⁹ *Biblia. Pismo sváté Starej a Novej Zmluvy*. Londýn 1979.

³⁰ Dzięki uprzejmości Pracowni Słownika polszczyzny XVI wieku w Toruniu korzystałem z dwóch tekstów staropolskich: S. Murzynowski. *Testamentv Novwego czesc piervvsza*. Królewiec 1551 i J. Wujek. *Nowy Testament Pána nášzego Iesusa Christusa*. Kraków 1593. Cytuje *MurzNT* i warianty leksykalne *WujNT* – (1); *Pismo Święte Nowego Testamentu* w przekładzie z języka greckiego (Biblia Tysiąclecia wyd. 7). Poznań-Warszawa 1977 – (2).

Cesárskiého (1), *Cesarowi to, co należy do Cezara* (2); ros.³¹ *Кесарево Кесарю*; bñrus.³² *цэсарава цэсару*; ukr.³³ *кесареве кесареві* (1), *що цисарське цисареві* (2), *що кесареве – кесареві* (3).

Mk 6,14: gr. *Καὶ ἤκουσεν ὁ βασιλεὺς Ἡρῴδης*; łac. *Et audivit rex Herodes*; gos. *jah gahausida piindans Herodes*; niem. *Uñ es kam fur den konig Herodes*; scs. *i uslyšavъ csрь Irodъ*; cerk.-bułg. *Iro(d) срь*; cerk.-serb. *Irodъ срь*; cerk.-chorw. (1) i (2) brak tekstu; cerk.-rus. *срь Irodъ*; bułg. *Иродъ царь* (1), *царь Иродъ* (2); mac. *цар Ирод*; serb. *цар Ирод*; chorw. *kralj Herod*; słown. *Erodesz Kralj*; gñuż. *kral Herodes*; dñuż. *tego Krala Herodiffa* (1), *kral Herodes* (2); cz. *Heródes král*; słowc. *král' Herodes*; pol. *król Heród* (1), *król Herod* (2); ros. *Царь Иродъ*; bñrus. *Кароль Гирад*; ukr. *царь Ирод* (1); *цар Ирод* (2); *цар Ирод* (3).

Łk 2,1: gr. *ἐξῆλθεν δόγμα παρὰ Καίσαρος Αὐγουστου*; łac. *exiit edictum a Caesare Augusto*; gos. *urrann gagrefts fram kaisara Agustau*; niem. *das eyn gepott von dem keyser Augustus aus gieng*; scs. *izide povelénie oť kesarě Avъgusta*; cerk.-bułg. *o(t) kesara Augusta*; cerk.-serb. brak tekstu; cerk.-chorw. *oť avgusta kesara* (1), *oť Augusta kesara* (2); cerk.-rus. *o(t) kesarę Augusta*; bułg. *ω(т) Кесаря Аугуста* (1), *оť Кесаря Августа* (2); mac. *од кесарот Август*; serb. *од ћесара Августа*; chorw. *cara Augusta*; słown. *od Cefsarja Augusta*; gñuż. *wot kejżora Augusta*; dñuż. *wot tego Keyfchora Augusta* (1), *wot kejżora Augustusza* (2); cz. *od císaře Augusta*; slowc. *od cisára Augusta*; pol. *od Césarza Augusta* (1), *Cezara Augusta* (2); ros. *оť Кесаря Августа*; bñrus. *ад цэсара Аўгуста*; ukr. *од кесаря Августа* (1), *від цисаря Августа* (2), *царя Августа* (3).

Łk 3,1: gr. *Ἐν ε̅τει δὲ πεντεκαιδεκάτῳ τῆς ἡγεμονίας Τιβερίου Καίσαρος*; łac. *Anno autem quintodecimo imperii Tiberii Caesaris*; gos. *In jera pan fimftataihundin piudinassaus Teibairiaus kaisaris*; niem. *Inn dem funfftzehenden iar/ des keyserthums keyfers Tiberij*; scs. *въ рѣтоє на десѣте лѣто владуцьства Тивериє кесарє*; cerk.-bułg. *vl(d)čystva Tiveria kesara*; cerk.-serb. brak tekstu; cerk.-chorw. *vladičstviě tiveriě kesara* (1), *vladičstviě Tiveriě kesara* (2); cerk.-rus. *vl(d)čestva Tiveria kesarę*; bułg. *на владѣние то на Тиверия кесаря* (1), *на царуването на Тиверия Кесаря* (2); mac. *од владеєњето на Тиберија кесарот*; serb. *владања ћесара Тиверија*; chorw. *vladanja cara Tiberija*; słown. *tiga Cefarstva, Tiberia Cefsarja*; gñuż. *kejżorjenja kejżora Tiberia*; dñuż. *keyfarstwa, tego Keifchora Tiberiaffa* (1), *togo kněžeña Kejžo-*

³¹ Новый завѣтъ Господа нашего Исуса Христа въ русскомъ переводѣ. Санктпетербургъ 1881.

³² Святая Біблія. Книгі святогого пїсьма старога й новага закону. У Нью Ёрку 1973.

³³ Господа Нашога Исуса Христа Святе Євангелїє славянською й українською мовою. Москва: від Матѳея 1907, від Марка 1907, від Луки 1908, від Іоанна 1911 – (1); Святе Письмо Нового Завіта. Переклав Я. Левицький. Жовква 1921 – (2); Новий Заповіт Господа й спасителя нашого Ісуса Христа. Переклав І. Огієнко. Варшава 1939 – (3).

ra Tiberiusza (2); cz. *císařství Tiberia císaře*; słowc. *panowania cisára Tiberia*; pol. *rozkazowaniá (WujNT rąpowánia) Tiberjusza Cesarza* (1), *rządów Tyberiusza Cezara* (2); ros. *правления Тиверія Кесаря*; bńrus. *дзяржавы цэсара Тыбэра*; ukr. *царювання Тиверія кесаря* (1), *правління цисаря Тиверія* (2), *панування Тиверія кесаря* (3).

Łk 11,20: gr. ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ; łac. *regnum Dei*; gos. brak tekstu, ale Łk 19, 11 *piudangardi gudis*; niem. *das reych Gottis*; scs. *cěsarestvie bźie*; cerk.-bułg. *cr(s)tvie bźije*; cerk.-serb. *crьstviye bźije*; cerk.-chorw. *cěsarьstvo boźie* (1), *crstvo boźie* (2); cerk.-rus. *cr(s)tvie bźie*; bułg. *царство то Бжје* (1), *Божието царство* (2); mac. *царството Божјо*; serb. *царство Божије*; chorw. *kraljevstvo Božje*; słown. *Boshje Krajlestvi* (ale w rkp. z pol. w. XIV słowa *adveniat regnum tuum* modlitwy *Ojczy nasz* przetłumaczone są *pridi bogastwi twoye*³⁴); głuź. *kralstwo Bože*; dłuź. *kralostwo Bosche* (1), *to Bože kralajstwo* (2); cz. *křalovství Boží*; słowc. *Křál'ovstvo Božie*; pol. *królestwo bóżé* (1), *królestwo Boże* (2); w połab. *Ojczy nasz mamy tia Rik komma*³⁵; ros. *царствие Божіе*; bńrus. *гаспадарства Божае*; ukr. *Царство Боже* (1), *царство Боже* (2), *Божеє Царство* (3).

Łk 11,31: gr. βασίλισσα νότου ἐγεροθήσεται ἐν τῇ κρίσει; łac. *Regina austri surget in iudicio*; gos. brak tekstu; niem. *Die konigyn vom mittag wirt auff tretten fur dem gericht*; scs. *csrca južьskaa vъstanetъ na sьdъ*; cerk.-bułg. *csrca južьska*; cerk.-serb. *csrca uźьkaja*; cerk.-chorw. (1) i (2) brak tekstu; cerk.-rus. *csrca juž'skaa*; bułg. *Царица та южска* (1), *Южната царица* (2); mac. *Јужната царица*; serb. *Царица јужна*; chorw. *Kraljica Juga*; słown. *Krajliza od poldne*; głuź. *Kralowna wot połdnja*; dłuź. *Ta Kralowna wot połudna*^e (1), *Ta kralowka wot południa* (2); cz. *Křalovna od poledne*; słowc. *Křál'ovná Juhi*; pol. *Krolowá społudnia* (1), *Królowa z Południa* (2); ros. *Царица южная*; bńrus. *Караліца паўднявая*; ukr. *Цариця полуденна* (1), *Цариця з полудня* (2), *Цариця з полудня* (3).

Łk 19,12: (Ἀνθρωπός τις εὐγενής ἐπορεύθη εἰς χώραν μακρὰν) λαβεῖν ἑαυτῶ βασιλείαν; łac. (*Homo quidam nobilis abiit in regionem longinquam*) *accipere sibi regnum*; gos. *franiman sis piudangardja*; niem. *das er eyn reych eyn neme*; scs. (*člkъ edinъ dobra roda ide na stranę daleče*) *prijeti sebě csrstvie*; cerk.-bułg. *prijti cr(s)tvije*; cerk.-serb. *prijeti sebě crьstvo*; cerk.-chorw. *priēti sebě cěsarьstvie* (1), *priēti sebě cerstvie* (2); cerk.-rus. *priati sebě cr(s)tvo*; bułg. *да земе за себе си царство* (1), *да получи за себе си царска власт* (2); mac. *да прими царство за себе*; serb. *да прими себи царство*; chorw. *da primi kraljevsko dostojanstvo*; słown. *de bi eni Krajlestvi priel*; głuź. *zo by kralstwo přijat*; dłuź. *a fchby iedno kralostwo nuetz weful* (1), *aby brať szobe kralajstwo* (2); cz. *aby přijal křalovství*; słowc. *aby prevzal křál'ovstvo*; pol.

³⁴ *Besedila slovenskega jezika*. Ljubljana 1975 s. 295-296.

³⁵ *Chrestomatia słowiańska*. Pod red. T. Lehra-Splawińskiego. Cz. 2. Kraków 1950 s. 229.

aby tam sobie królestwo wzięł (1), *aby uzyskać dla siebie godność królewską* (2); ros. чтобы получить себѣ царство; b1rus. каб адзяржаць сабе гаспадарства; ukr. прийняти собі царство (1), прийняти собі царство (2), щоб царство прийняти (3).

Łk 19,14: οὐ θέλομεν τοῦτον βασιλεῦσαι ἐφ' ἡμᾶς; łac. *Nolumus hunc regnare super nos*; gos. *ni wileima pana řiudanon ufar unsis*; niem. *wyr wollen nicht/ das diſer uber uns hirsche*; scs. *ne choſtemъ semi da csrstwiuitъ nadъ nami*; cerk.-bułg. *da cr(s)twuetъ*; cerk.-serb. *da crъstwiujetъ*; cerk.-chorw. *da cęsarъstwiuet* (1), *da crstwiuetъ* (2); cerk.-rus. *da cr(s)twuetъ*; bułg. *да царува* (1), *да царува* (2); mac. *да царува*; serb. *да он царује*; chorw. *da ovaj zavlada*; słown. *de bi leta zhes nas gospodoval*; głuź. *zo by tón kralował*; dłuź. *aby ten ti nad namy ranowal* (1), *aby ten nad nami sze knężył* (2); cz. *aby tento kralował*; słowc. *aby tento kral'ował*; pol. *aby ten krolowal* (1), *żeby ten królowal* (2); ros. чтобы онъ царствовалъ; b1rus. каб гэты чалавек гаспадарстваваў; ukr. щоб він царював (1), щоби царював (2), щоб він був над нами царем (3).

Łk 23,3: gr. οὐ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; łac. *Tu es rex Iudaeorum*; gos. brak tekstu; niem. *Bistu eyn konig der Juden*; scs. *ty li esi cęsarъ Ijudeomъ*; cerk.-bułg. *crъ iudeisky*; cerk.-serb. *crъ židovъskъ*; cerk.-chorw. *čęsar ijudęiski* (1), *crъ ijudęiski* (2); cerk.-rus. *crъ Iudeo(m)*; bułg. *царъ Иудейскій* (1), *Юдейскіятъ царъ* (2); mac. *Царот Јудејски*; serb. *цар Јудејски*; chorw. *židovski kralj*; słown. *tęb Iudou Krajl*; głuź. *kral Židow*; dłuź. *ten kral Schydowſky* (1), *tych żydow kral* (2); cz. *kral židovský*; słowc. *židovským kral'om*; pol. *onto król żydowski* (1), *królem żydowskim* (2); ros. *Царъ Иудейскій*; b1rus. *Кароль Юдэйскі*; ukr. *царъ Иудейскій* (1), *цар Юдейскій* (2), *Цар Юдейскій* (3).

J 12,15: gr. ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται; łac. *ecce rex tuus venit*; gos. *sai, řiudans řeins qimif*; niem. *sibe/ deyn konig kompt*; scs. *se csrъ tvoi grędetъ*; cerk.-bułg. *crъ tvoi*; cerk.-serb. *crъ tvoi*; cerk.-chorw. *čęsar tvoi* (1), *crъ tvoi* (2); cerk.-rus. *crъ tvoi*; bułg. *царъ твой* (1), *твоятъ Царъ* (2); mac. *Царот твой*; serb. *цар твой*; chorw. *kralj tvoj*; słown. *tvoj Krajl*; głuź. *twój Kral*; dłuź. *twoy kral* (1), *tvoj Kral* (2); cz. *kral tvój*; słowc. *tvoj kral'*; pol. *król twój* (1), *król twój* (2); ros. *Царъ твой*; b1rus. *Кароль твой*; ukr. *Царъ твій* (1), *твій цар* (2), *Цар твій* (3).

J 19,15: gr. οὐκ ἔχομεν βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα; łac. *Non habemus regem nisi Caesarem*; gos. brak tekstu; niem. *wyr haben keynen konig/ denn den keyfzer*; scs. *ne imatъ csrę tъkmo kesara*; cerk.-bułg. *ne imamy cara tъkmo kesara*; cerk.-serb. *ne imatъ cr(s)ę tъkmo kesara*; cerk.-chorw. *ne imat cęsara tъkmi kesara* (1), *ne imatъ cra takmo kesra* (2); cerk.-rus. *ne imamy crę tokmo kesarę*; bułg. *ніе немаме другъ царъ освѣнь кесаря* (1), *Нѣмаме другъ царъ освенъ Кесаря* (2); mac. *ниє немаме цар, освен кесарот*; serb. *Ми немамо цара осим ћесара*; chorw. *Mi nemato drukoga kralja osim cara*;

słown. *My némato Krajla, temuzh Cefsarja*; głuź. *Nimamy krala, khiba kejžora*; dłuź. *Me schadnego Krala nemamy, yeno tego Keyfchora* (1), *my namamy žednego krala, ako jano togo kejžora* (2); cz. *Nemámet' krále, než císaře*; słowc. *Nemáme král'a, len cisára*; pol. *niemámyc krola iedno Cefarza* (1), *Poza Cezarem nie mamy króla* (2); ros. *Нѣтъ у насъ царя, кромѣ Кесаря*; bńrus. *Няма ў нас караля, адно цэсар*; ukr. *не маємо царя, окрім кесаря* (1), *Не маємо царя, тільки цісаря* (2), *Ми не маєм царя, окрім кесаря* (3).

J 19,19: gr. Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; łac. *Iesus Nazarenus, Rex Iudaeorum*; goc. brak tekstu; niem. *Ihesus von Nazareth der Iuden konig*; scs. *Is Nazarëi csrř Ijudeiskъ*; cerk.-bułg. *Is Nazorei srъ iudeisky*; cerk.-serb. *Isъ Nazarëninъ srъ židovъskъ*; cerk.-chorw. *isus nazaranin cęsar ijudęiski* (1), *Isъ Nazarninъ srъ Ijudęiski* (2); cerk.-rus. *Is Nazarenin' srъ Iudeiskyi*; bułg. *Иисусъ Назорянинъ царь Іудейскій* (1), *Иисусъ Назарянинъ, юдейскіягъ Царь* (2); w mac. zdania tego brak³⁶, ale Mt 27, 37: *Овој е Исус, Царот Јудејски*; serb. *Исус Назарећанин цар Јудејски*; chorw. *Isus Nazarećanin, kralj židovski*; słown. *Iesus, Nazarenski, Iudovski Krail*; głuź. *Jėzus Nazarethski, Kral Židow*; dłuź. *Jefus Nazaretsky, kral tich Schiedou* (1), *Iefus Nazareński, ten Kral tych Žydow* (2); cz. *Jižiř Nazaretskyj, král židovský*; słowc. *Ježiř Nazaretskyj, král' židovský*; pol. *Iefus nazarański król żydowski* (1), *Jezus Nazarejczyk, Król Żydowski*; ros. *Иисусъ Назорей, Царь Іудейскій*; bńrus. *Исус Назарэцкі, Кароль Юдэйскі*; ukr. *Иисус Назорей, царь іудейський* (1), *Исус Назарянин, цар юдейський* (2), *Исус Назарянин, Цар Юдейський* (3).

Z materiału tego jasno wynika, że proporcji

greckiej:	βασιλεὺς	:	Καῖσαρ
łacińskiej:	rex	:	Caesar
gockiej:	ƿiudans	:	kaisar
niemieckiej	König	:	Kaiser

odpowiada w językach słowiańskich kręgu kulturowego zachodniego proporcja:

polska:	król	:	cesarz // cezar
czeska:	král	:	císař
słowacka:	král'	:	cisár
górnolużycka:	kral	:	kejžor
dolnolużycka:	kral	:	kejžor
słoweńska:	králj	:	cęsar
chorwacka:	králj	:	čar
białoruska:	кароль	:	цэсар

³⁶ Podobnie jest i w wydaniu: *Новиот завет на нашиот Господ Исуса Христа. Со одобрение на Македонската православна црква. [b.m.w.] 1974.*

a w językach słowiańskich kręgu kulturowego południowo-wschodniego proporcja:

scs.:	<i>čěsarъ</i>	:	<i>kesarъ</i>
bułgarska:	<i>цар</i>	:	<i>кесар</i>
macedońska	<i>цар</i>	:	<i>ќесар</i>
serbska:	<i>царъ</i>	:	<i>ћесар</i>
rosyjska:	<i>царь</i>	:	<i>кесарь</i>
ukraińska:	<i>цар</i>	:	<i>кесар//цисар</i>

Powyższy materiał, jak też i inne znane fakty, które tu z braku miejsca analizowane nie będą, pozwalają na sformułowanie następujących wniosków.

1. Scs. *čěsarъ* podobnie jak zach.-słow. *król* nie miał pierwotnie motywacji politycznej. Wyrazy te oznaczały panującego w ogóle, odnosić się więc mogły i do *čěsařa/króla* z przypowieści, i do *čěsařa/króla* Heroda, i do *čěsařa/króla* niebieskiego – Chrystusa³⁷.

2. Osobliwa proporcja: goc. *ƿiudans* – *kaisar*, scs. *čěsarъ* – *kesarъ* każe za-
stanowić się nad powszechnie przyjmowaną interpretacją: goc. *kaisar* → scs. *čěsarъ*. Być może w żywym języku nadczarnomorskich Gotów, gdzie dopa-
trywać się można źródła pożyczki, *kaisar* pozbawiony był motywacji poli-
tycznej, może miał znaczenie ogólne ‘*βασιλεύς*’, ale nie wynika to z dostę-
pnych mi słowników³⁸. Problem ten wymaga dalszych badań, nie dotyczy
jednak bezpośrednio języka polskiego.

3. Granica zasięgu obu wyrazów jest bardzo ostra. W tekstach scs. **kralъ*
zapisany jest tylko kilka razy. Pojawia się mianowicie 4 r. w *Żywocie Meto-
dego* i wiąże z jego działalnością na Morawach. Najstarszy znany odpis
(XII w., redakcja ruska) zna tylko formę pełnogłosną *korolъ*, *korolъevъ*. Ostat-
ni, piąty zapis, pochodzi z głągolskich fragmentów *Starego Testamentu*, chor-
wackiego odpisu XIV-XV w. (Sl.j.stsl. II 59).

4. Motywacja polityczna scs. *čěsarъ* jest wtórna. Relacja *βασιλεύς* – *čěsarъ*
prowadzi do używania tego wyrazu także w stosunku do cesarza bizantyjskie-
go, używającego greckiego tytułu *Βασιλεύς*. Jest więc np. bizantyjski
čěsařъ Miχailъ ŻM V 4, VIII 8, *čěsarъ Theodosijъ* ŻM I 34, także pierwszy
čěsarъ Kostęntinъ ŻM I 38. Tytuł ten, także w postaci skróconej *cařъ*, przy-
brał też pierwszy koronowany władca Bułgarii – Symeon w r. 918. Z Bułgarii

³⁷ Znaczenie tych wyrazów zawierają pod odpowiednimi hasłami słowniki: *Slovník jazyka staroslověnského*. T. 2. Praha 1973 (hasło *čěsarъ*, niestety, jeszcze nie jest opracowane); *Slovník staropolski*. T. 1. Warszawa 1953-1955, t. 3. Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1962; *Slovník polszczyzny XVI wieku*. T. 3. Wrocław-Warszawa-Kraków 1968; t. 11 1978; też J. Gebauer. *Slovník staročeský*. T. 1-2. Wyd. 2. Praha 1970. Stosuję skróty: Sl.j.stsl.; Sł.pol. XVI w.; Sł.stč.

³⁸ Por. S. Feist. *Etymologisches Wörterbuch der Gotischen Sprache*. Halle (Saale) 1923 s. 228; też F. Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 17. Aufl. Berlin 1957, hasło *Kaiser*; także cytowane słowniki etymologiczne słowiańskie.

rozszerzył się on na Serbię i Ruś. Nie odnosił się jednak pierwotnie do cesarza rzymskiego. Przyjmując terminologię grecką (Καῖσαρ), używali tu Słowianie bałkańscy nowszej pożyczki *kesarъ* (a więc *kesarъ Avъgustъ, Tiverijъ, Klavъdijъ*, np. *pri Klavъdii kesarě* – ἐπι Κλαυδίου καῖσαρος A 11,28 Šiš, Sl.j.stsl. II 21–22). Stosunkowo wcześniej pod wpływem: a) tych tekstów greckich, w których βασιλεύς odnosił się i do cesarza rzymskiego (np. ἐπι Νέρωνος τοῦ βασιλέως – *pri Neroně c(ěsa)ri* Ostr. 231b α 13, Sl.j.stsl. II 403, ὑπὸ Διοκλητιανοῦ τοῦ βασιλέως – *cěsarъ Dioklitijanъ* Supr. 186,29³⁹); b) tłumaczeń z łaciny (por. np. *imperatoris Augusti Ottonis secundi* – *carę i Av’gusta mirъskago Otty v’torago* VencNik.prol. 87,2, Sl.j.stsl. I 10, też *Klavdiju caru* – *Claudio imperatori/regi*⁴⁰ Nicod.29,Sl.j.stsl. II 24); c) zderzenia z systemem językowym morawskim (scs. *cěsařъ* = mor. *kral’ъ*, scs. *kesarъ* = mor. *cěsařъ*; np. zapisy przytoczone z Nicod. i VencNik. są proveniencji czeskiej) – może pojawić się scs. *cěsařъ* w odniesieniu do cesarza rzymskiego, spychając wyraz scs. *kesarъ* do roli biblijnego archaizmu.

5. Podobnie jak scs. *kesarъ*, tak i zach.-słow. (może bez Łużyc i Słowacji) *cesarz* był początkowo literacką, biblijną pożyczką odnoszącą się tylko do cesarza rzymskiego. Postać fonetyczna wyrazu zależała od czasu i bezpośrednio źródła pożyczki. Do nas wyraz ten dotarł – być może – za pośrednictwem czeskim, w czasie gdy przegłos **ěT* ⇒ *aT* był już zjawiskiem martwym⁴¹, do Czechów, Chorwatów i Słoweńców chyba wprost ze średnio-wiecznej łaciny⁴². Łużycki *kejžor* jest młodszą pożyczką niemiecką⁴³, a słowacki *cisár* czeską. Na terenie ukraińskim, gdzie – jak wiadomo – krzyżowały się wpływy Wschodu z Zachodem, mamy oboczność *kecar/цїсар* przy jednoznacznie wschodnim *цар* ‘król’. Potęgująca się w miarę rozwoju języka polskiego neutralizacja politycznej motywacji wyrazu *cesarz* była przyczyną wprowadzenia do najnowszego polskiego przekładu *Ewangelii* wyrazu *cezar*, który jest pod tym względem jednoznaczny.

6. Dwie niezależne pożyczki: scs. *cěsařъ* ‘βασιλεύς, rex’ i stcz. *ciesar* ‘imperator Romanus’ zderzyły się na Morawach w okresie działalności Braci Soluńskich. Nie zachwiało to podstawowej opozycji mor. (stcz.) *král’* – *ciesar*,

³⁹ Pełny indeks form wraz z odpowiednikami greckimi podaje K. H. Meyer (*Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis*. Glückstadt-Hamburg 1935).

⁴⁰ Pełny tekst: *Pilatus scripsit epistolam ad urbem Romam Claudio imperatori dicens: Pontius Pilatus Claudio regi suo salutem* (jest też wariant: [...] *scripsit epistolam ad Claudium regem urbis Romae* [...]) scs. tłumaczy: *Pilaty posla knigy vъ gradъ rimъskyi Klavdiju caru sice reky: Ponitъski Pilaty, rabъ tvoi, kъ caru našemu Klavdiju*. Tekst łaciński według wydania: C. de Tischendorf f. *Evangelia apocrypha*. Editio altera. Lipsiae MDCCCLXXVI s. 412 n. Tekst scs. redakcji serbskiej XV w.

⁴¹ Por. Stieber, jw.

⁴² Por. np. Skok, jw. t. 1 s. 259.

⁴³ Podobnie jak łuz. *car* pożyczką ruską. Postaci **cěsařъ* na Łużycach nie notowano.

ale bez wątpienia przyczyniło się do utożsamienia obu postaci fonetycznych. Mogło też mieć znaczenie dla ewolucji semantyki tego wyrazu w obu językach⁴⁴.

7. Zach.-słow. *król*, wywodzący się od imienia Karola Wielkiego⁴⁵, odnosił się pierwotnie także do cesarza Franków, por. np. stcz. *před králem Pipinem, krále Královým otcem* Sl. stč. II 126 też w rkp. cerk.-mołd. z XVII w. *v' lěta [...] Karlusa kralę němьčkgago i Dunąę gospodarę ogor'skago* ŽM XVI 1⁴⁶. Może dlatego koronowani władcy chorwaccy, czescy i polscy przyjęli właśnie ten tytuł. Wydaje się więc, że i opozycja *król* słowiański – *cesarz* niemiecki jest wtórna⁴⁷.

8. Jeżeli chcemy uznać stpol. XVI-wieczną postać *casarz* za archaizm, musimy przyjąć, że a) cerk.-czes. wyraz *česarь* przedostał się na teren polski w dobie cyrylometodejskiej, tj. w czasie, gdy przegłos był jeszcze zjawiskiem żywym; b) odnosił się on do jakiegoś bliżej nie określonego obcego władcy, mógł więc istnieć obok *króla* i nowszego *cesarza*; c) przetrwał w tej postaci i znaczeniu aż do wieku XVI, kiedy to został po raz pierwszy i zarazem ostatni zapisany w *Libri Legationum* i *Leksykonie* Mączyńskiego.

Jest to teoretycznie możliwe, ale bardzo mało prawdopodobne. Najpewniej postać *casarz* jest XVI-wiecznym neologizmem.

W stosunku do władców tureckich i tatarskich używa się w XVI w. obok apelatywu *cesarz* nowszej ruskiej pożyczki *carz*⁴⁸. Proporcje (tylko w zakresie wyrazu podstawowego, bez derywatów) podane w Sł. pol. XVI w. są następujące:

	<i>carz</i>	:	<i>cesarz</i>	:	<i>casarz</i>
chan tatarski	207	:	12	:	–
sułtan turecki	41	:	582	:	1

Kontaminacja *carz* & *cesarz* ⇒ *casarz* jest zupełnie możliwa (por. np. *darwić* & *dłabić* ⇒ *dławić*).

⁴⁴ W stcz. od nomen proprium (*pod hajtmanstvím Julia Czijejarze*) poprzez 'imperator Romanus' (np. *Od Julie Ciejarzie všickni ciejarzy ciejarowe slovú; Czijejarze Rzimškeho* itd.) aż do 'rex' (Sl.stč. I 141; *Slovník spisovného jazyka českého*. T. 1. Praha 1971 s. 214); w scs. od 'rex, βασιλεύς' do 'imperator Romanus'.

⁴⁵ Por. cytowane słowniki etymologiczne: Sławański, jw. s. 153-157; Vasmer, jw. t. 1 s. 631; Skok, jw. t. 2 s. 47-49. Tam też inne etymologie.

⁴⁶ F. Grivec, F. Tomšič. *Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes*. Zagreb 1960 s. 165.

⁴⁷ Dyskusję na temat *cesarza* i *króla* rozpoczął w r. 1938 Józef Birkenmajer (*O tytułach: cesarz i król*. „Język Polski” 23:1938 s. 133-140, 172-177).

⁴⁸ Por. T. Minikowska. *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* Warszawa-Poznań-Toruń 1980 s. 32 n.